

Melek ÖZTÜRK**

Prof. Dr. Sami KILIÇ***

ÖZET

Kuveykirlar, Avrupa’da, reform hareketinin etkisiyle ortaya çıkan mistik bir gruptur. Protestanlık çatısı altında yer alan Kuveykirlar, XVII. yüzyılda George Fox tarafından kurulmuştur. Kuveykır öğretisinde genel Hıristiyanlık anlayışında olduğu üzere, İsa’nın âlemin yaratılışı esnasında yaratılış işlemine katılması yönüyle logos oluşuna ve Mesih olması yönüyle çarmıh olayıyla birlikte tüm insanlığın kurtarıcısı oluşuna inanç esastır. Dolayısıyla Kuveykirlar, İsa’nın hem beşeri hem de tanrısal yönünü kabul etmişlerdir. Bununla birlikte Kuveykır öğretisi daha çok İsa Mesih’in ruhsal rehberliğini merkeze alan bir hareket olmuştur. Kuveykır öğretisinde *İç Işık* doktrini esas kabul edilmiştir. Fox, Mesih’in kurtarıcılığına imanla birlikte kişinin ancak içinde parlayacak olan Mesih ışığıyla ruhsal aydınlanmaya ulaşabileceğini ifade etmiştir. Fox, İsa’nın Mesih oluşu ile tanrısallığı inancı yanında Tanrı’nın tüm insanların kurtuluşunu murat edeceği ve gerçeğin tek olmasının gerekliliği gibi düşünceleri öğretisinde esas kabul etmiştir. Bu bağlamda Fox, diğer tüm inanç sistemlerindeki kurtarıcı figürlerin de tanrısal öze sahip olabileceği gibi bir fikre sahip olması yönüyle öğretisini, İsa merkezli olarak ve tüm insanlara hitap edecek şekilde sistemleştirmiştir. Zira Fox’a göre, diğer dini sistemlere ait kurtarıcılar da ikinci derecede kurtarıcı olarak kabul edilmiştir. Böylece iç ışık doktrini ile birlikte evrensellik doktrini de Kuveykır öğretisinin temelinde yer almıştır. Bununla birlikte başlangıçta kendilerini tek kurtuluş yolu olarak gören Kuveykirlar, tarihsel süreç içerisinde bu düşünceden uzaklaşarak evrensellik fikrini benimsemişlerdir.

Anahtar Kelimeler: George Fox, Kuveykirlar, İsa, Mesih, Hıristiyanlık.

THE CONCEPTION OF JESUS CHRIST IN THE QUAKER TEACHING**ABSTRACT**

Quakers are a mystical group that emerged in Europe under the influence of reform. The Quakers, under the umbrella of Protestantism, were founded by George Fox in the seventeenth century. In the Quaker doctrine, as in the general Christian understanding, it is believed that Jesus was logos in terms of his participation in the creation process during the creation of the world, and that he was the savior of all humanity with the crucifixion event in terms of being the Messiah. Therefore, the Quakers accepted both the human and divine aspects of Jesus. However, the Quaker doctrine has been a movement centered on the spiritual guidance of Jesus Christ. In the Quaker doctrine, the doctrine of inner light has been accepted. Fox stated that with faith in Christ’s redemption, one can reach spiritual enlightenment with the light of Christ, which will shine within the individual. Fox, in addition to thoughts such as God’s will for the salvation of all people, the necessity of the truth to be one, Jesus’ being the Messiah and his divinity, as well as the idea that the savior figures in all other belief systems can have divine essence, he teaches his teaching as Jesus-centered and systematized in a way that appeals to all people. Because, according to Fox, saviors belonging to other religious systems were also accepted as secondary saviors. Thus, together with the doctrine of inner light, the doctrine of universality became the basic doctrine of the Quaker doctrine. However, Quakers, who initially saw themselves as the only way of salvation, moved away from this thought in the historical process and adopted the idea of universality.

Keywords: George Fox, The Quakers, Jesus, Messiah, Christianity.

* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalında yürütülmekte olan “Kuveykirlar (Ortaya Çıkışı ve Gelişimi)” isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Fırat Üniversitesi Doktora Öğrencisi, angelworks25@hotmail.com, Orcid: 0000-0003-2834-9362.

*** Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, skilic1@firat.edu.tr, Orcid: 0000-0002-9954-5312

1. GİRİŞ

Kuveykırlar, orta çağ Avrupası'ndaki reform hareketlerinin bir uzantısı olarak ortaya çıkan ve Hıristiyanlık içinde reformdan sonra oluşan gruplar arasında Katolikliğin tam karşı ucunda tanımlanan Protestan bir dini gruptur (Comford, 1949: 97). İngiltere'de XVII. yüzyılda George Fox* tarafından kurulmuş olan Kuveykırlar (Tümer, Küçük, 1993: 292; Sarıkçıoğlu, 2002: 394; Aydın, 2005: 356; Kılıç, 2005: ss. 219-228; Gündüz, 2017: 296), diğer adıyla *Dostlar Cemaati* günümüze kadar varlığını devam ettirmesiyle dikkat çeker. Kuveykırlar, sayıca çok fazla olmasalar da, hak ve adalete yaptıkları vurguyla, çevrenin korunması, eğitim, köleliğin kaldırılması (Hallowell, 1870: ss. 23-24), hapishane şartlarının düzeltilmesi (Dandelion, 2008: ss. 26-27) gibi dünya barışına yönelik görüşleriyle diğer Hıristiyan gruplarından farklılık göstermektedirler (Comford, 1949: ss. 178-179; Dandelion, 2008: 1).

Çalışmada bu konunun seçilmesinin temel sebebi, Protestanlığa bağlı diğer gruplar hakkında Türkçe kaynaklar bulunmasına rağmen, Sami Kılıç'ın, Kuveykırları genel olarak tanıtan, "Kuveykırlar" (Kılıç, 2005) adlı makalesinden başka, bu grup hakkında yazılan Türkçe bir çalışmanın bulunmayışı olmuştur. Genel Dinler Tarihi kaynaklarında da Kuveykırlar hakkında kısa ansiklopedik bilgiler verilmiş, gerek tarihi gelişimi gerek inanç esasları ayrıntılı bir incelemeye tabi tutulmamıştır. Bu sebeple çalışmada Kuveykırlar ile ilgili yabancı dildeki kaynaklar taranmış, Kuveykırların internet sitelerinde yer alan bilgilere de başvurulmuştur. Dolayısıyla bu makalede öncelikle Hıristiyanlık inancındaki İsa anlayışı aktararak Kuveykırların bu anlayışa getirdikleri yeni yorumlamalar değerlendirilecektir. Kuveykırların tarihi süreçteki İsa anlayışlarının yansıtılmasıyla birlikte günümüzdeki İsa anlayışları ve bu çerçeveden diğer dini sistemlere olan yaklaşımlarının aktarılması da hedeflenmektedir.

Kuveykırlar, inanç esasları ve öğretilerinde Hıristiyanlığın başlangıç dönemindeki sadeliğe ulaşmayı yani ilksel Hıristiyanlığı yeniden canlandırmayı hedeflemişlerdir (Janney, 1853: 415; Tümer, Küçük, 1993: 292; Anderson, 2015: 183). Genel olarak ilk Kuveykırlar, bireyin kendi ruhsal deneyimini esas alan mistik bir Hıristiyanlık öğretisine sahip olmuşlardır (Cantor, 2005: 20). Rufus Jones*, erken dönem Kuveykırlarını, *evrensel ilahi iç ışık ve Tanrı'nın doğrudan ve ilk elden deneyimi*

* George Fox (1624-1691) İngiltere'nin Leicestershire kentine bağlı Drayton kasabasında Christopher ve Mary Lago'nun oğlu olarak dünyaya gelmiştir. Anne-babası dürüstlüğü ve kültürlü kişiliğiyle tanınan kişiler olup Presbiteryen'dir. Fox dini yaşantıya önem veren bir aile ortamında yetişmiş olmasının sonucu olarak erken yaşlardan itibaren dini meselelerle iç içe olmuştur. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Clarkson, 1806: I/VIII; Watson, 1860: 11; Budge, 1934: ss. 5-6; Schaff, 1952: 348).

* Rufus Matthew Jones (1863-1948); dini bir lider ve filozoftur. İngiliz Kuveykır John Wilhelm Rowntree (1868-1905) ile birlikte mistisizm ve Kuveykırların tarihi ile ilgili çalışmalar yapmak için bir proje başlatmışlar ancak Rowntree'nin ölümü üzerine Jones yalnız olarak çalışmalarına devam etmiştir. Jones, yirminci yüzyılın ilk yarısında Kuveykırların önde gelen sesi olmuş ve onun zamanında Kuveykırlara duyulan saygı artmıştır. Harverford College'de uzun yıllar felsefe öğretimiyle meşgul olmuştur (Birkel, 2004: ss. 924- 925; Encyclopaedia Britannica; <https://www.britannica.com/biography/Rufus-Matthew-Jones/27.01.2022>).

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

şeklinde tanımladıkları vizyonlarıyla öne çıkan mistisizm örnekleri olarak değerlendirmiştir (Kershner, 2019: 6). Jones'a göre Fox, ruhsal gerçeğin taşıyıcısı ve dağıtıcısı olmaya layık bir biçimde donatılmış yeni bir mistik toplum tipinin organizatörüdür. Bu mistik perspektifleri sebebiyle *İç Işık* doktrini, Kuveykır öğretisinin temelini oluşturmuştur (Roberts, 1954: ss. 3-9).

Kuveykır Tanrı'nın ruhunun, insanın ruhsal kurtuluşunu sağlayan yani, manevi olarak yeniden doğuşunu ve ruhsal tekâmülünü gerçekleştirmesine destek olarak mükemmelliğe ulaşmasını sağlayan içsel gücü, "*Inner Light - Inward Light - Light Within*" (İç Işık, İçsel Işık veya Mesih'in Işığı) (Hallowell, 1870: 19; Comford, 1949: 64; Dandelion, 2008: 64; Kershner, 2019: 8) şeklinde tanımlamışlardır. İncil'de geçen, "*Tanrı'dan doğmuş olan, günah işlemez. Çünkü Tanrı'nın tohumu onda yaşar. Tanrı'dan doğmuş olduğu için günah işleyemez.*" (Yuhanna'nın 1. Mektubu, 3: 9.) ifadesini de bu kabullerine delil göstermişlerdir (Clarkson, 1806: ss. 173-175). Aslında bu ilke, tüm Hıristiyanlar tarafından kabul ediliyor olmakla birlikte Kuveykır buna çok daha fazla vurgu yapmışlardır (Tuke, 1819: 64). Zira Kuveykır, İncil'de bu kavramın, "*dünyaya gelen her insanı aydınlatan ışık*", (Yuhanna, 1: 9.) "*Tanrı'nın lütfü*", "*Tanrı'nın Ruhü*" ya da "*Mesih'in Işığı*" (Yuhanna, 8: 12; 9: 5.) gibi ifadelerle yer aldığına işaret etmişlerdir (Marsh, 1881: 409). Dolayısıyla *İç Işık* doktrini Kuveykır inancının kök doktrini olarak kabul edilmiştir (Hancock, 1859: 19; Hallowell, 1870: 19).

Kuveykır, tanrısal bir lütuf olarak tüm insanlığa verilmiş olan bu *İç Işığın* gücünün ruhsal olarak hissedilebileceğine ve bu içsel gücün kalbin saflaşıp kutsallaşmasının yolu olduğuna inanmışlardır. Kuveykırara göre birey, *İç Işık* vasıtasıyla ilahi gerçeğin en üst seviyedeki bilgisine ulaşabilecek ve deneyim yoluyla hayat ışığına sahip olabilecektir (Cunningham, 1868: ss. 18-19). Bu sayede İsa Mesih'in İncil'de söylediği gibi, kişi ruhsal olarak yeniden doğacak ve Cennetin krallığına kavuşacaktır (Clarkson, 1806: 176). Bu bağlamda Kuveykır *İç Işığı*, kişiyi Tanrı'ya ulaştıran gerçek bir arabulucu diğer bir deyişle kurtarıcı olarak görmüşlerdir. Bu bağlamda Kuveykır'ın, Augustin* (354-430) çizgisinde oldukları anlaşılmaktadır. Zira Augustin, İsa'nın *Logos* olması yönüyle ilâhlığını ve ölümsüzlüğünü ifade ederken, insan olması hasebiyle de Tanrı ile insanlar arasındaki aracılığını savunmuştur. Buna göre Augustin, insanın Mesih'ten başka bir kurtuluş yolu ve Tanrı ile bağlantısını sağlayacak başka bir aracı aramasının gereksizliğini ifade etmiştir (Roberts, 1954: 95).

2. HİRİSTİYANLIKTAKİ İSA MESİH ANLAYIŞI

Hıristiyanlık inancında teslisin ikinci unsuru, Oğul olarak tanımlanan İsa, tanrısal öz olarak Baba ve Kutsal Ruh'la özdeşleşmiş kabul edilir (Aydın, 2002: ss. 120-124). Kutsal Kitap'ta İsa'nın

* Augustin hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Matthews, 2005: 113.

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

Tanrı Oğlu olduğu pek çok kez vurgulanmaktadır. Yahudi anlayışında ise, Tanrı'dan gelen emirlere uyan kişilerin, *Tanrı Oğlu* şeklinde tanımlandığı bilinmektedir. İsa'nın İsrailoğullarından olup Yahudi geleneği içerisinde büyüdüğü ve ilk Hıristiyanların da Yahudi olduğu dikkate alınırsa buradaki mecazi anlamda kullanılan *Tanrı Oğlu* kavramının, daha sonraki dönemlerde, Hıristiyanlık anlayışında, gerçek anlamda kullanılarak Baba-Oğul ilişkisine dönüştüğü anlaşılmaktadır. (Kurt, Aykıt, 2019: 259; Aydın, 2002: 132; Hick, 1995: 93; Aydın, 2000: ss. 59-62).

İsa'nın *Tanrı Oğlu* oluşuna dair en net ifadeler, Yuhanna İncilinde (Yuhanna 8/58; 17/5) yer almaktadır. Yuhanna İncili'nde yer alan "Kardeşlerime git ve onlara söyle, benim Babam'ın ve sizin Babanız'ın, benim Tanrım'ın ve sizin Tanrınız'ın yanına çıkıyorum (Yuhanna 20/17)" ifadesi bu yorumu desteklemektedir. Yine aynı İncil'de İsa hakkında geçen "Kendisini kabul edip adına iman edenlerin hepsine Tanrı'nın çocukları olma hakkını verdi (Yuhanna 1/12; Yuhanna 1. Mektup, 3/1)." sözü, herkesin Tanrı'nın çocuğu şeklinde tanımlanabileceğini ifade etmektedir.

Hıristiyanlık inancına göre, İsa'nın yaratılıştaki asli unsur olma, kurtarıcılık ve yargılayıcılık şeklinde üç temel işleve sahip olduğuna inanılmaktadır (Yearly Meeting, 2005: ss.77-78). Yuhanna İncili'nde, "Başlangıçta Söz vardı. Söz Tanrı'yla birlikteydi...(Yuhanna 1/1-4)" ifadeleriyle İsa'nın Tanrı'yla birlikte yaratma işine dâhil olduğu bildirilmektedir. Söz (Kelâm) olarak tanımlanan İsa'nın *Logos* (Gündüz, 2019: 124; Kurt, Aykıt, 2019: 259; Aydın, 2002: 57) olduğu kabul edilmiştir. İncil ifadelerine göre *Logos* (Yuhanna 1/1-4, 10, 14, 17, 18, 30; Pavlus'tan Korintliler'e I. Mektup 8/6), bedenleşerek inkarnasyon) insanlar arasında yaşamıştır. Hıristiyanlık düşüncesinde İsa, vahyin kendisi kabul edildiği için Eski Ahit peygamberlerinin aldığı şekilde vahiy alması söz konusu değildir. Bu inanç ile onun tanrısallığı ön plana çıkarılmıştır (Kurt, Aykıt, 2019: 259) İsa'nın Yuhanna İncili'nde yer alan "Ben Baba'dan çıkıp dünyaya geldim (Yuhanna 16/28).", "Bana iman edin. Ben babadayım, Baba da bendedir (Yuhanna 14/11; Yuhanna 17/20-21)." şeklindeki sözleri, bu inanca delil olarak gösterilmiştir (Gündüz, 2017: 124). Matta İncili'ndeki "Göklerden gelen bir ses, 'Sevgili Oğlum budur, O'ndan hoşnudum' dedi (Matta 3/17)." sözü de yine İsa'nın *Tanrı Oğlu* kabul edilmesine delil olarak gösterilmektedir. Hıristiyan teolojisinde tanrısallığı yanında Oğul İsa'nın en önde gelen fonksiyonu, kurtarıcılığı olmuştur. Çünkü insanın, Âdem'le kendisine yüklenen Asli Günah'tan Mesih aracılığıyla kurtulduğuna inanılmaktadır. Bu inanca göre İsa Mesih, Âdem'in Cennet'te yasak meyveyi yiyerek insanlığa bulaştırdığı günahıtan çarmıhta kendisini feda ederek tüm insanlığı kurtarmıştır. Tanrı'nın insanlığa olan sonsuz sevgisi gereği İsa'da bedenlenmesi ve merhametinin evrenselliği gereği tüm insanlığın günahlarına kefarete olarak çarmıhta ölmesi, Hıristiyanlık inancının temelini oluşturmaktadır (Forrest, 1901: ss. 228-232; Eroğlu, 2015: 151,159; Marsh, 1881: 380; Yearly Meeting, 2005: ss. 77-79; Kurt, Aykıt, 2019: 265; Yuhanna, 3/15-17; Barclay, 1848: 17). Zira onun çarmıha gerilişinden üç gün sonra dirilmesi, tanrısallığının kanıtı olarak gösterilmektedir. Kırk

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

gün süreyle Havarileriyle görüştüğü, onlarla oturup yemek yediği anlatılan İsa'nın bu süre sonunda göğe yükselip Tanrı'nın sağına oturduğu kabul edilmiştir (Forrest, 1901: ss. 228-232; Eroğlu, 2015: 233; Tümer, Küçük, 1993: 233; Markos, 16: 9- 19; Luka, 24: 36- 51; Yuhanna, 20: 14- 17; Elçilerin İşleri, 1: 3). Dolayısıyla İsa, insan görünümünde bir süre dünyada yaşamış Tanrı olarak kabul edilmektedir. Ayrıca İsa'nın Âdem'den önce hatta tüm yaratılıştan önce var olduğuna inanılmaktadır (Moore, 2000: 108). Asli Günah temelli, İsa'nın merkeze alındığı bu Hıristiyan anlayışının Pavlus tarafından oluşturulduğu (Gündüz, 2004: ss. 107-109) ve sonraki süreçte Aziz Augustin tarafından sistemleştirildiği iddia edilmektedir (Eroğlu, 2015: 159; Tümer, Küçük, 1993: 255; Kurt, Aykıt, 2019: 265).

Yuhanna İncili'nde İsa'nın, halka şöyle seslendiği aktarılmaktadır: “Ben dünyanın ışığıyım. Benim ardımdan gelen asla karanlıkta yürümez, yaşam ışığına sahip olur” (Yuhanna 8/12). Yine aynı İncil'de, “İsa yüksek sesle, ‘Bana iman eden bana değil, beni gönderene iman etmiş olur’ dedi. ‘Beni gören beni göndereni de görür. Bana iman eden hiç kimse karanlıkta kalmasın diye, dünyaya ışık olarak geldim” (Yuhanna 12: 44- 46) şeklindeki İsa'nın sözleri, kendisine inananlar için önemini ifade etmektedir. Bu anlayışa göre Hıristiyanlık'ta İsa, insanlara Tanrı'ya giden yolu göstermeye gelmiş ve insanlığı Tanrı ile birleştirmek için ölmüştür (Anderson, 1994: 3).

3. KUVEYKIRLARDA İSA MESİH ANLAYIŞI

Diğer Hıristiyan gruplarda olduğu gibi Kuveykırların inanç sistemlerinde de İsa, merkezi bir yere sahiptir. Kuveykırlar, kitaplarında yer yer İncil'den aktarımlar yaparak inanç sistemlerindeki İsa Mesih inancını ifade etmişlerdir. Kuveykır öğretisinin oluşumunda George Fox'un hapis hayatı yaşadığı süreçte Kuveykır öğretisini aktarmak amacıyla yazdığı mektuplar (Cunningham, 1868: 89.) ve yine Fox tarafından 1669 tarihinde yazılan “*Canons And Institutions*” (Kanonlar ve Kurumlar) (Fox, 1669) adlı yönetmelik taslağının hazırlanması esas olmuştur. (Faith and Practice, 2005: 2) Bununla birlikte William Smith de 1665'de yazdığı “*A New Catechism*” (Yeni İlmihal) (Smith, 1665) adlı çalışmasında Kuveykırların temel inanç esaslarını aktarmıştır (Tuke, 1828: ss. 11-12).

Kuveykırlar tarafından 1675 tarihinde Baba ve İsa merkezli olarak bir inanç beyannamesi hazırlanmıştır. Bu beyannameye göre Kuveykır inanç esasları şu şekildedir: “*Gökte ve yerde her şeyin yaratıcısı ve yarattığı her şeyin koruyucusu olan tek bilge, her şeye gücü yeten ve sonsuz olan Tanrı'ya inanırız. Tanrı, sonsuza dek kutsanmıştır, şan, şeref, egemenlik ve şükran şimdi ve sonsuza dek O'na aittir.*” “*Bizler, sevgili ve tek Oğlu olan, Kutsal Ruh tarafından gönderilen ve Meryem Ana'dan doğan İsa Mesih'e inanıyoruz. Bizim için çarmıha gerildiğine, üçüncü gün dirildiğine ve Tanrı'nın katına yükseldiğine inanıyoruz. O'nun kanıyla günahların bağışlanmasıyla kurtuluşa sahibiz.*” (Tuke, 1828: ss. 7-8; Yuhanna 1/29).”

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

Pink Dandelion, Fox ve ilk Kuveycıklar tarafından aktarılan inanç esaslarını derleyerek ilk Kuveycık teolojisi kitabını yazmıştır (Dandelion, 2008: ss. 55- 56). Kuveycık teolojisini oluşturma noktasındaki en önde gelen isim ise Robert Barclay (1648- 1690)* olmuştur. Barclay, 1676 tarihinde yazdığı “*Apology*” (Savunma)** adlı çalışmasında, Kuveycık inanç esaslarını bir araya getirerek on beş madde şeklinde ayrıntılı olarak aktarmıştır (Barclay, 1848: ss. 25- 28; 28- 72; 72- 97; 97- 109; 109- 188; 188- 229; 229- 249; 249- 256; 256- 321; 321- 380; 380- 413; 413- 450; 450- 474; 474- 527). Dolayısıyla Kuveycıkların, on iki maddelik Havariler Kredosu’ndan ziyade, bu on beş maddelik Kuveycık inanç esaslarını kabul ettikleri görülmektedir. Önde gelen Kuveycık yazarlarından Cunningham ise, “*The Quakers*” (Kuveycıklar) adlı çalışmasında Barclay’in kitabındaki inanç esaslarını maddeler halinde özetlemiştir (Cunningham, 1868: ss. 90- 91).

Kuveycıklar İsa’dan bahsederken, “Mesih”, “İçimizdeki İnci”, “İçimizdeki Ölçü”, “İçteki Tanrı Sözü”, “Tohum”, “Madde”, “Tanrı’nın Gücü”, “Kutsal Ruh”, “Gerçeğin Ruhu”, “İçteki Haç”, “Hayat”, “Mesh Etme” ve “İkinci Âdem” (Tuke, 1828: 10) terimlerini kullanmışlardır (Roberts, 1954: 115). George Fox İsa’ya atfen, daha çok “Tanrı’nın Tohumu”, “İçinizdeki Tanrı’nın Sözü” ve “İçindeki Işık” ifadelerini kullanırken, William Penn’in*** (1644- 1718) “İnsandaki Tanrı’nın Büyük İlkesi” ile “İlahi Tözün Kökü ve Pınarı” ifadelerini kullandığı, Robert Barclay’in ise İsa’yı, “Gerçek, Ruhani Bir Madde” ile “İlâhi İhsan” şeklinde tanımladığı kaynaklarda yer almaktadır (Yearly Meeting, 2005: 11).

Fox, İsa’yı Eski Ahit peygamberleri tarafından tarif edilen, havariler vasıtasıyla onaylanan ve Yahudilerce beklenen Mesih olarak kabul etmiş, tarihsel İsa’nın doğumu ve yaşantısına yönelik geleneksel inanca sahip olmakla birlikte kendi öğretisinde, daha çok onun ruhsal rehberliği üzerine eğilmiştir. Mesih öğretisini açıklarken bunun bir gizem olduğunu ifade eden Fox, bu sırrın yine Mesih ışığıyla anlaşılabilceğini vurgulamıştır (Roberts, 1954: 92,96).

Kuveycıklar’a göre İsa, insanın hem yaratıcısı hem kurtarıcısı olarak kendisini sınırsız sevgiyle ve bilgelikle ortaya çıkarmıştır. O, gökte ve yerdeki her şeyi yaratan olduğu gibi, aynı zamanda Kutsal Ruh tarafından Meryem’e gönderilen, etten, kemikten bir insandır. Diğer bir ifadeyle İsa, tanrılık ile beşeriyetin kendisinde birleşmiş olduğu yüce bir varlık olarak kabul edilmiştir (Yearly

* Barclay, 1648 tarihinde doğan ve 1666 yılında Kuveycıklar arasına katılan önde gelen Kuveycık teoloji yazarlarından. (Bkz. Faith And Practice, 2005: 32).

** Robert Barclay, *An Apology For The True Christian Divinity; Being An Explanation And Vindication Of The Principles And Doctrines Of The People Called Quakers*, Birmingham 1765; Canada, Victoria 1765; London 1825; Philedelphia 1848.

*** İngiliz kökenli bir hukukçu ve şair olan William Penn, Katolik Hıristiyan düşüncesine karşı reformist bir akım olarak doğan Kuveycıklar ve diğer Hıristiyan dini azınlıklar için Pensilvanya’nın ılımlı Hıristiyanlığın merkezi olmasını sağlayan bir Kuveycık lideri olarak tanınmıştır. Fox’un seyahatlerinde sık sık kendisine eşlik eden Penn, Kuveycık hareketinin yazılı ve sözlü savunucusu ve ilk Kuveycık ilahiyatçısı olarak bilinmektedir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Holland, 1915)

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

Meeting, 2005: ss. 77-78). İsa'nın doğumu, mucizeleri, ölümü ve dirilişinin Tanrı'nın vahyiyle gerçekleştiğinin kabul edildiğine dikkat çeken Kuveykır yazar Arthur O. Roberts de, İsa'nın tanrısallığının yine Tanrı merkezli olduğunu vurgulamıştır (Roberts, 1954: 87). Dolayısıyla Kuveykır, özünde Tanrı (Baba) ile İsa'yı (Oğul) birbirinden ayırmamışlardır. Tanrı'nın İsa'yı Mesih ilan ettiğini kabul eden Kuveykır, yaşamı da Tanrı tarafından insanlara bahşedilen bir ışık olarak görmüşlerdir. Kuveykır, ayrıca Mesih'in, kendisine iman edenlerin kalbine bir ışık olarak gelip onları aydınlatacağına inanmışlardır. Zira inançlarına göre Mesih, tanrısız öze sahiptir (Yearly Meeting, 2005: 18).

Kuveykır tarafından İsa, soyut Tanrı'nın somut yansıması olarak algılanmıştır. Buna göre, Tanrı'nın insanlığa olan sonsuz sevgisi ve şefkati gereği İsa, kendisindeki yüceliği insanlara karşı perdeleyerek sonsuz zenginlik sahibi olmasına rağmen fakir gibi yaşamıştır. İlahlık gücüyle her şeyi yapabilecek konumda olmasına rağmen insanlara olan sevgisi ve onların kurtuluşunu sağlama arzusuyla insanoğlunun çektiği en ağır eziyetleri çekmeye katlanmıştır. İsa, bu yolla insanların Mesih'in tüm insanlığa karşı duyduğu sevgiyi anlamalarını ve Mesih'e inarak yücelmelerini istemiştir. İsa, özveri, doğruluk ve sevginin mükemmel bir örneğini hem hayatta olduğu süreçte hem de çarmıhta ölümü kabul edişiyile göstermiştir. Genel Hıristiyanlık inancında olduğu üzere Kuveykır tarafından da İsa'nın çarmıhta öldükten üç gün sonra dirilerek Tanrı'nın yanına yükseldiği kabul edilmiştir. Bu hadiseyle İsa'nın ölümü yendiğine ve Tanrı'nın katında sonsuz yaşama kavuştuğuna inanıldığı gibi kendisine inananların da ona olan imanları sayesinde aynı şekilde sonsuz yaşama kavuşacaklarına inanılmıştır (Yearly Meeting, 2005: ss. 75-77).

Fox'a göre, İsa'ya imanla birlikte yaşanacak olan bu ruhsal değişim, kişinin İsa Mesih tarafından kutsanması merkezli olarak gerçekleşmelidir. Bu bağlamda Fox, kendisinin bireyleri Mesih'e bağlayan ve Mesih inancına dair fikirleri en sade şekilde aktaran, İsa'nın kurtarıcılığının sözlü temsilcisi olduğunu iddia etmiştir (Beck, 1877: 2; Murray, 1880: 5). Ayrıca Fox, yaşadığı vizyonlar yoluyla Tanrı'nın kendisine, Mesih'e inananların üzerinde Mesih'in ışığının nasıl parladığını gösterdiğini de ifade etmiştir (Fox, 1952: 33).

Kuveykır, sahip oldukları mistik bakış açısıyla, Mesih'le kurulacak ruhsal bağlantıya yeni bir yorum getirmişlerdir. Geçmiş ve gelecek zaman mefhumlarının Mesih'in ebediliği dairesinde değerlendirildiğinde, Mesih'in zaman olgusunun üstünde bir var oluşa sahip olduğuna inanan Kuveykırca Mesih, kendisine inananlarla şimdiki zamanda bir araya gelmektedir (Kershner, 2019: 8). Zaman ve mekân kavramlarının ortadan kalktığı bu kabulde kronolojik olarak gelen İsa ile zamansızlık boyutunda var olan İsa birleşmiştir (Hinds, 2011: 88). Edward Burrough,* Mesih'e

* Baroni'deki Underbarrow adlı köyde doğan Edward, Kendal'da iyi eğitim veren bir devlet okulunda ilk eğitimini almış, ilerleyen yıllarda ise piskoposluk eğitimi almıştır. On yedi yaşına kadar Presbiteryen kilisesine bağlı olan Burrough,

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

inanınların ruhen Mesih’le bütünleştiğini ifade etmiştir (Barbour, 1964: 145). İsa’ya inanmakla kendisinin İsa’nın zaman boyutuna geçtiğini iddia eden Fox’un sözlerinin de bu fikri desteklediği bildirilmiştir (Roberts, 1954: 179). Bu düşünceyi paylaşan Hilary Hinds’e* göre ise zaman kronolojisini aşır zamansızlığa ulaşan Mesih ile zamanda yaşayan insan bir arada var olmuş, diğer bir deyişle bütünleşmiştir. Mesih’le ruhsal bütünlüğü gerçekleştirenler için, zaman ve mekân olgularının sınırları ortadan kalkmıştır. Böylece Mesih, kendisine inananlara ruhsal olarak geri dönmüştür (Hinds, 2011: 88).

Kuveykılar, Mesih ışığının bireyin kalbinde hissedilmesini özellikle vurgulayarak bu duygunun en iyi şekilde yaşanması için sessizliğin önemine işaret etmişlerdir. Öğretilerindeki mistik deneyimlerin önemini vurgulayan Kuveykılar, yaşadıkları ruh hâlinin daha iyi anlaşılması için kendi dönemdeki bazı olaylarla benzetmeler kurmuşlardır. Ortadoğu Hıristiyan dünyasındaki öğle sıcaklığının hem sürü hem de çoban için dinlenme zamanı olması yanında âşıkların da buluşma vakti olmasından yola çıkarak Fox, bu vakti ruhun sevgilisi olan Tanrı ile sessizlikte buluşma zamanı olarak tanımlamıştır. Yine Eski Ahit’teki Ezgiler Ezgisi bölümüne atfen, şarkı namerinin insanın doğayla kurduğu bağlantısına ve hissettirdiği ahenge vurgu yapan Fox, bu sessizlikteki mistik deneyimi aktarmıştır. Fox aynı zamanda dinlenme metaforlarını Yuhanna İncili’ndeki (Yuhanna 4/16, 6/48-51) İsa’nın sözlerine işaret ederek beslenme imgeleriyle eşleştirmiştir. Zira bu öğle vakti aynı zamanda bir rızık zamanı kabul edilmiştir. Bu süreçte sürü ve çoban beslenme ve dinlenme ihtiyacını karşılayarak bedenini güçlendirirken Kuveykır algısına göre ise ruh, beslenme ihtiyacını karşılar. Burada dikkat çekilen bir diğer nokta ise sürünün kolektif bilincidir. Böylece Kuveykır öğretisinde, Mesih ışığının hissedilmesinin kolektif bir deneyim şeklinde gerçekleşmesinin önemi de vurgulanmıştır (Birkel, Vandebark, 2019: 29).

Kuveykırların aktardığı bu mistik grup deneyimi, bedendeki rasyonel ve duygusal güçlerin hissedilen en yüksek enerjiyle birlikte gerçekleştirdiği bütünleşme olarak tanımlanmıştır. Bireylerin ruhen birbirine bağlandığı bu grup deneyiminde, çoğu zaman içten gelen bir ışıkla yüzlerin parladığı ve bazen sert mizaçlı oldukları kabul edilen erkekler de dâhil olmak üzere üyelerin ağladığı kaydedilmiştir (Jones, 1950: 56). Bu toplantılardaki ruh hali, “Şam’daki şehrin sokakları altından akan nehir akıntıları gibi sessizce toplanmış grubun altından akan canlı bir ruh dalgası şeklinde

---

Fox’la tanışmasından sonra onun görüşlerini kabul ederek İngiltere, İrlanda ve İskoçya’daki birçok kilisede Kuveykır vaizi olarak vaazlar vermiş ve ömrünün sonuna kadar Kuveykır çizgisinde yaşamıştır. “Whitefield of Quakerism” (Kuveykırların Beyaz Yüzü) olarak da tanımlanan Burrough, birçok Kuveykır öncüsü gibi vaazlarından dolayı zaman zaman hapis hayatı yaşamıştır. Londra’da, 1662 yılında hapisanede ölen Burrough, Kuveykırların ilk şehitleri arasında kabul edilir. (Gough, 1789: ss. 5-10; Turner, 1911: 90; Jones, 1903: 64.)

* Hillary Hinds İngiliz edebiyatı alanında uzman olan ve Fox’un eserlerini yakından inceleyerek erken dönem Kuveykır öğretisi ve kültürü hakkında çalışmalarda bulunan bir araştırmacı yazardır. Hinds halen Lancaster Üniversitesi’nde profesör olarak görev yapmaktadır. (<https://www.lancaster.ac.uk/english-literature-and-creative-writing/people/hilary-hinds> (30.04.2022).)

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

hissedilir” ifadeleriyle tasvir edilmiştir. Kuveykırlar, “Ruhun ne olduğunu duymak isteyenlerin bu alanda öğrenecekleri çok şey vardır” diyerek toplu olarak Mesih ışığını hissetmenin önemine ve bu yolla elde edilecek bireysel faydaya vurguda bulunmuşlardır (Jones, 1955: 57).

Hilary Hinds, Kuveykır düşüncesindeki Mesih anlayışını ışığın doğasıyla ilişkilendirerek yeni bir yorum getirmiştir. Işığın tüm varlık âleminin aydınlanmasını sağlayan ve gözümüzle gördüğümüz her nesneye nüfuz eden çok güçlü bir cevher olmasıyla bağlantı kuran Hinds, manevi anlamdaki ışığın da kişiye manevi dünya hakkında bilgi verdiğini savunmuştur. Bu bakış açısına göre, ışık tüm yaratılışı içine aldığına göre her yer kutsaldır. Dolayısıyla Hinds, Mesih ışığının kişiyi, Tanrı ve âlem ile birlik konumuna getirdiğini ifade etmiştir. Kershner de tüm gerçeği yaratanın Tanrı olduğundan hareketle, “*Işık*”ta yaşamın, Tanrı’nın yarattığı gerçeklikle birlik içinde yaşamak anlamına geldiğine işaret ederek Hinds’le benzer şekilde bir yorumda bulunmuştur (Kershner, 2019: 8). Her iki yorum da Kuveykır düşüncesindeki mistik bakış açısına örnek olarak görülebilir. Zira Kuveykırlar, başlangıç döneminden itibaren mistik düşüncelerle etkileşim içinde olmuşlardır.

Arthur Roberts, Mesih ışığını insan kalbinde saklı inciye benzetmiştir. Ona göre, Mesih ışığı açığa çıkarılmayı bekleyen bir hazine gibidir (Roberts, 1954: 180). Pennington ise, Mesih bağlamında Tanrı’dan gelen sevgi, merhamet, bilgelik, yaşam, güç ve lütuf hazinelerini *yaşamının kanunu* kabul edenlere; “Hissedin dostlarım, kendi payınızı hissedin. Mesih’i hakiki manada tanımak mümkün değildir, ancak onun kalpte hissedilen varlığının derecesine göre onun krallığının gücünü ve yaşamı anlayabiliriz. Onsuz ruh ölüdür...” sözleriyle seslenmiştir. Ona göre, insan ruhu ancak Mesih’e inanma yoluyla Tanrı’dan gelen yaşam enerjisine sahip olabilir. Bu yaşam enerjisiyle duyuları daha da güçlenir, her şeyi daha iyi görür, daha iyi duyar, tat alır ve daha iyi hisseder. Bu duyuların güçlenmesiyle kişide istikrar, güven ve tatmin duyguları yükselir. Kişi, tanrısal/manevi unsurlarla dünyevi şeyleri ayırt eder. Böylece zihindeki şüpheler ve karışıklıklar giderek yerini güçlü duygular, güven merkezli bir inanç ve yaşam enerjisine bırakır (Pennington, 1667: 494). William Beck de Mesih’i Güneş’e benzeterek önde gelen aydınlanmış tüm Hıristiyanların ve onların takipçilerinin sahip oldukları ışığı İsa’dan aldıklarını ifade etmiştir (Beck, 1877: 1).

İlk dönemde Kuveykırlara tarihsel İsa’yı ve Kutsal Kitabı arka planda bırakarak Mesih’i aşırı şekilde ruhanileştirmeleri sebebiyle birçok eleştiri yöneltmiştir (Dandelion, 2008: 55-56). Kuveykırlara yönelik bu eleştiriler günümüze değin de devam etmiştir. Zira Kuveykırlar, dinin vaftiz ve evharistiya ayinleri de dâhil tüm kutsal uygulamaları ve ibadetlerini reddederek her şeyi ruhsal bir temele oturtmuşlardır (Matter, 1702: 444). Zira öğretisini Mesih inancı merkezli geliştiren Fox’a göre ruhsal kurtuluş, Kutsal Kitaba ve kilise dogmalarına değil; bireyin ruhunda doğacak olan Mesih ışığına bağlıdır (Fox, 1952: 33; Barbour, 1964: ss. 94-126; Moore, 2000: ss. 55-56). Bu bağlamda Kuveykırlar’ın Mesih’i aşırı ruhanileştirmelerinin kökeninde, Mesih’in ruhsal olarak bireyler üzerine

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

ikinci gelişi fikrinin yer aldığı görülmektedir. Kuveykırlar tarafından İsa'nın küresel anlamda, yani bedenen ikinci gelişi fikri reddedilmemiştir. Bununla birlikte Kuveykırlar, İsa Mesih'in ruhsal anlamda ikinci gelişine ve kişinin ruh dünyasında gerçekleştireceği bir uyanış yoluyla asıl hedef olan bireyin manen yaşayacağı yeniden doğuşa odaklanmışlardır (Turner, 1911: 56.). Kuveykırlar, etten ve kemikten tekrar geleceği düşünülen Mesih söylemine karşılık ise İsa'nın Mesihliği yani kurtarıcılığı fikrini ön planda tutmuşlardır. Dolayısıyla Kuveykırlar, bireyin ruhsal yaşamının canlılığı için kalplerde olması gereken Mesih ışığına işaret etmişlerdir (Fox, 1894: 8). Fox, ruhu olmadan kimse Mesih'in ve diğer elçilerin sözlerini idrak edemez şeklinde bu durumu dile getirmiştir. Öğretisinin temelini Mesih ışığını yerleştiren Fox, "Her insan Mesih'in ilahi ışığıyla aydınlandı. Mesih'in ışığının her şeyin içinden parladığını gördüm. O'na inananlar, kınanmaktan kurtulup hayatın ışığına çıktılar ve O'nun çocukları oldular ama O'ndan nefret edenler ve inanmayanlar, bununla kınandılar." sözleriyle bu durumu vurgulamıştır (Fox, 1952: 33).

Kuveykırlar tarafından her şeyin başı kabul edilen İsa, manevi olarak yeryüzündeki kilisenin, yani Hıristiyan topluluğunun başı olarak tanımlanmıştır. Şu an Cennette olduğuna inanılan Mesih'in oradaki bulunuşu ise, bedensel değil, ruhsal kabul edilmiştir (Janney, 1853: 423). Lewis Benson'a göre Fox, İsa öğretisini şu üç temel üzerine oturtmuştur. Birincisi, Mesih hayattadır ve yeryüzündeki kilisenin bizzat başıdır. İkincisi, Mesih var olan her şeyin üzerine inşa edilmesi gereken temel yapı taşıdır. Peygamber, rahip, çoban, vaftizci, sonsuza kadar var olacak esas, başlangıç ve sonudur. Üçüncüsü ise, rahip, kral ve peygamber olan Mesih, ruhsal kurtarıcıdır. Fox'un bu şekilde aktardığı İsa öğretisi taraftarlarınca takdir edilmiştir. (Benson, 1974: ss. 20- 22).

Thomas Hancock, Mesih'in özellikle ruhsal yönünü vurgulayan Kuveykır öğretisinin genel olarak iki temel ilkeye bağlı olduğunu ifade etmiştir. Bunlardan birincisi, insanın ruhsal kurtuluşunu sağlayıp Tanrı'nın Krallığı'na ulaştıracak, kalplerde doğan Mesih ışığından başka bir kurtarıcının olmadığı, ikincisi ise, babanın sevgisinin tezahürü olarak gelen Mesih'in, evrensel bir ışık olarak her insanın ruhunda parlayacağı, böylece kişinin kurtuluşunu sağlayacağına kabulüdür (Hancock, 1859: 30).

Maurice Creasey'e* göre de Kuveykırların Mesih inancı üç temel esasa bağlıdır. İlki, Mesih ışığının ilahi ve evrensel olduğunun kabul edilmesi, diğeri kapsamlı ve yoğun olarak tanımlanan Mesih'in mistik bir bakış açısıyla değerlendirilmesi ve sonuncusu tarihsel biçiminden daha geniş bir

* Londra Üniversitesi, Tarih bölümünden mezun olan Creasey, Hıristiyan teolojisi ve İncil üzerine yaptığı çalışmalar yanında Kuveykır teolojisi üzerine de çalışmalar yapmıştır. Creasey, Dünya Kiliseler Konseyi'nin İnanç ve Düzen Komisyonu üyeliği yanında İngiliz Kiliseler Konseyi'nin İnanç ve Düzen Departmanı üyesidir. Beş yıl süresince Londra Yıllık Toplantısı'nın Hıristiyan İlişkileri Komitesi Kâtibi olarak görev yapan Creasey, 1953'ten bu yana İngiltere'deki Kuveykır Koleji Woodbrooke'da araştırmalar direktörü olarak çalışmaya devam etmektedir. (Ayrıca bkz. Creasey, 1967)

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

yapıya sahip olduğu kabul edilen Mesih ruhunun disiplini altında saklı kilise anlayışıdır (Creasey, 1959: ss. 11-12).

Kuveykırlar, yaşadığı dönemde İsa'ya dar bir bakış açısıyla yaklaşıldığını ve İsa'nın tam olarak anlaşılmadığını ifade etmişlerdir. Onlara göre, İsa döneminde yaşayanlar Mesih'e inanmışlar ancak bu imanları kalplerinde filizlenip yeşerememiştir. Bu eksikliği fark eden Kuveykırlar'ın Mesih'i algılama noktasında *kapsamlı* ve *yoğun* (Creasey, 1967: 6) bir algılamının gerekliliğini vurguladıklarını aktaran Creasey, bunu gerçekleştirmek için de iki ana doktrin üzerinde durduklarını ifade etmiştir. Bunlardan biri, Mesih'in dünyaya gelen her insanı aydınlatan *ilâhi ve evrensel ışık* olarak kabul edilmesi diğeri, Protestan-Evanjelik bakış açısının yani tarihsel İsa anlayışının merkeze alınması olmuştur. Bu doktrinlerin ilki, İsa'nın içsel, kapsamlı ve mistik yönüne odaklanırken ikincisi, İsa hakkındaki tarihi gerçeklerin geleneksel Hıristiyan yorumu üzerine eğilmiştir. Edward Grubb (1854-1939) ise 1914'te Swarthmore Konferansı'ndaki "The Historic And The Inward Christ" (Tarihi ve İçsel Mesih) adlı konuşmasında, bahsi geçen unsurları, bir makinenin parçaları veya bir makasın iki bıçağı gibi bir arada olması gereken unsurlar olarak tanımlamış ve ikisinin bir arada harmonize edilmesinin daha uygun bir yaklaşım olacağını savunmuştur. Dolayısıyla Creasey, Kuveykırların tarihi İsa ile vahiy alan Mesih arasındaki ilişkiyi varoluşsal olarak bir arada tutarak, İsa'nın doğumunun, mucizelerinin, acılarının, ölümünün, dirilişinin ve yükselişinin özellikle manevi önemini vurguladıklarını savunmuştur (Creasey, 1967: ss. 4-6).

Kuveykırlar'ın *İç Işık* doktrini üzerine Mesih bağlamında derin bir bakış açısına sahip olduklarını ifade eden Creasey, Fox ve diğer Kuveykır yazarlar tarafından bu konu hakkında pek çok metnin kaleme alındığına da işaret etmiştir. Creasey'in verdiği örneklerden biri, George Bishop'un 1665'te yazdığı "The Vindication of the Principles and Practices of the People Called Quakers" (Kuveykırların İlke ve Uygulamalarını Savunma) adlı makalesidir. Mesih'in iç ışık oluşunu ayrıntılı olarak ele alan Bishop, bu makalesinde özellikle, Mesih bağlamında Kuveykırlarla ilgili olarak iki önemli noktanın hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde net olduğunu bildirmiştir. Bishop'a göre bunlardan birincisi, ilk Kuveykırların tümünün iç ışık hakkında konuştuklarında Mesih'i kastetmeleri; ikincisi, *Logos*, Söz veya Oğul sıfatları dâhil Mesih'e yüklenen tüm vasıflarla birlikte insanların dünyasıyla ilişki içinde olan bir Mesih'i kastetmeleridir (Creasey, 1959: ss. 3-5; Bishop, 1665: ss. 11-13).

Fox 1676 tarihinde yazdığı, "To All Who Claim to be Christians: To All the Kings, Princes and Governors in the Whole World: And all that Profess themselves Christians, and Others" (Dünyadaki Bütün Krallara, Prenslere ve Valilere: Kendilerini Hıristiyan Olarak Tanımlayan ve Tanımlamayan Herkese) başlıklı mektubunda, Kutsal Kitap'tan delillerle Mesih'i dünyayı aydınlatan bir ışık olarak açıklamıştır (Fox, 1676: 4). Fox'un, 1689 tarihinde yazdığı "Concerning the Antiquity

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

of the People of God Called Quakers” (Kuveykirlar Olarak Tanımlanan Tanrı Halkı'nın Kökeni) adlı mektubu da Mesih'in *İç Işık* oluşunu vurgulayan diğer bir kaynak şeklinde günümüze ulaşmıştır. Dolayısıyla ilk dönem Kuveykirlar, Mesih kelimesinin bu şekilde kapsamlı kullanımının Mesih gizemini taze ve canlı kıldığını ifade etmişlerdir (Creasey, 1959: ss. 4-5).

Kuveykirlar *İç Işığı* esas almakla mistik bir çerçeveye oturttukları öğretilerinde şekilsel hiçbir ritüeli gerekli görmemişlerdir.(Hallowell, 1870: 19; Sarıkçıoğlu, 2002: 490) Dolayısıyla günahın maddi bir bedenle işlenmiş olduğu, İsa'nın maddi bir bedenle insanlığı günden kurtarmak için geldiği ve bu bağlamda bir takım sembolik uygulamaların da bedenlenmesi gerektiği yönündeki görüş (Tarakçı, 2006: ss.198-200) Kuveykirlar tarafından kabul görmüştür.

4. KUVEYKIRLARIN GÜNÜMÜZDEKİ İSA MESİH ANLAYIŞI VE DİĞER DİNİ SİSTEMLERE BAKIŞI

Başlangıçtan bu yana geçen tarihsel süreçte Kuveykır inancındaki en önemli kavram olan *İç Işık*, XX. yüzyıla gelindiğinde Kuveykır düşüncesinin doktrinsel özü haline gelmiştir (Roberts, 1954: 7). Mesih ışığının Kuveykır öğretisinin merkezinde yer alması ve bu öğretinin temel doktrini olarak kabul edilmesiyle birlikte Kuveykirların kendilerinin tek kurtuluş yolu oldukları şeklindeki bakış açılarında tarihi süreç içerisinde değişiklik görülmüştür. Thomas Hancock, 1658 tarihinde tüm Kuveykirların, kendilerini Tanrı'nın tek gerçek kilisesi şeklinde tanımladıklarını aktarırken, 1858'e gelindiğinde bu düşüncenin tümüyle değişip hiçbir Kuveykırın artık bu inanca bağlı olmadığını ifade etmiştir. Dolayısıyla Kuveykirlar, 1800'lü yıllara gelirken kendilerini gerçek kilisenin bir parçası olarak görmeye doğru bir geçiş yaşamışlardır (Roberts, 1954: 5). Bu düşünsel geçişle birlikte Kuveykirlar, diğer inanç sistemlerine bağlı olanlara karşı daha hoşgörülü bir yaklaşıma sahip olmuşlardır. Aslında kişisel hak ve özgürlüklerin temel alındığı bir inanç sistemini şekillendirmeye çalışan Fox, değişen dünyaya uyum sağlama ve öğretisini tüm insanlara ulaştırma adına öğretisinin evrenselliğini açıklamıştır (Roberts, 1954: 157). Anlaşılan odur ki, Fox'un bu konudaki yaklaşımı ancak bu süreçte ön plana çıkabilmiştir. William Penn de Tanrı'nın insana yüklediği sorumluluğu evrensellik bağlamında, “Tanrı, Mesih aracılığıyla, her insana görevini bildirmek ve bu görevi yerine getirmesini sağlamak için bir ilke koydu. Bu ilkeye uyanlar Tanrı'nın halkıdır, ona itaatsizlik içinde yaşayanlar ise, adı ne olursa olsun veya hangi dinden olursa olsun Tanrı'nın halkı değildir.” şeklindeki sözleriyle ifade etmiştir. Bu evrensel bakış açısını Joseph John Gurney de, (1788-1847) “Tanrı hepimizin yaratıcısı ve merhametli Babası'dır.” ifadesiyle dile getirmiştir (Marsh, 1881: 409).

Kuveykirlar, İsa'nın, Hıristiyan, Yahudi, Müslüman, Budist veya başka bir dine bağlı olan herkes için kurtarıcı olduğuna inanmışlardır. Kuveykirlar, bu evrensel bakış açısını İsa'nın teslisin bir unsuru olmasına ve *Logos* olmasına yani, yaratılıştan Tanrı ile birlikte yaratılış işlemine katılmasına dayandırmışlardır. Zira Kuveykirlar, nihai kurtuluş yoluna ulaşmanın ancak İsa'yı kabulle

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

gerçekleşeceğini vurgulamışlardır (Clarkson, 1806: ss. 172-174). Dolayısıyla Kuveykırların diğer dini sistemlere bakış açısı bu çerçevede gelişmiştir.

Diğer taraftan XX. yüzyıla geçişle birlikte Katolik Kilisesi de, gelişen dünyaya ayak uydurma ve İsa Mesih'in misyonunu tüm dünyaya duyurmak için özel bir çaba sarf etmiştir. II. Vatikan Konsili'nde alınan kararlarla bunu gerçekleştirme yolunda önemli bir adım atan Katolik Kilisesi bu döneme kadar sahip olduğu İsa anlayışına yeni bir ivme kazandırmıştır. Bu ivme Kuveykırları da etkilemiştir.

Genel Hıristiyanlık anlayışında İsa'nın tek kurtuluş yolu olduğunu ifade eden dışlayıcı İsa yaklaşımı, Hıristiyanlığın başlangıcından günümüze kadar Katolik, Ortodoks ve Protestan kiliselerince kabul edilmiştir. Bununla birlikte II. Vatikan Konsili'nde (1962-1965) Katolik Kilisesince alınan kararlarla kapsayıcı ve çoğulcu yaklaşım şeklinde yeni bakış açıları da Hıristiyan dünyasında yankılanmaya başlamıştır. Zikredilen konsilde, Hıristiyanlık haricindeki dinlerin de insanların kurtuluşunu sağlayabileceği, İsa dışında diğer inanç sistemlerince kabul edilen kurtarıcıların da İsa gibi kurtarıcı olabileceği yönünde fikirler dile getirilmiştir (Adam, 2015: ss. 358-359).

Bu konsilde kabul edilen kapsayıcı anlayışa göre, İncil'de yer alan, "*Kutsal Yasa'yı ya da peygamberlerin sözlerini geçersiz kılmak için geldiğimi sanmayın. Ben geçersiz kılmaya değil, tamamlamaya geldim.*" (Matta, 5:17) ifadesi delil gösterilerek, İsa'nın bu sözleriyle sadece Tevrat'ı ve Eski Ahit peygamberlerini değil, tüm inanç sistemlerini ve kurtarıcılarını kastettiği savunulmuştur. Bu yaklaşımın en önde gelen temsilcilerinden biri kabul edilen Karl Rahner'e göre, Tanrı tüm insanların kurtulmasını ister ve İsa'nın kurtarıcı etkisi de tüm insanları kapsar. Bu bakış açısına göre, bütün insanlar farkında olmasa da aslında Hıristiyan olarak kabul edilmiştir (Adam, 2015: ss. 358-359). Karl Rahner tarafından 1962 tarihinde verilen bir konferansta, diğer dini inançlara bağlı güzel ahlâk sahibi, iyi kimselerin de "*Anonim Hıristiyan*" şeklinde tanımlanabileceği ifade edilmiştir. Hans Küng'ün 1964 yılında yayınladığı "*The World Religions In God's Plan Of Salvation*" adlı makalesinde ise, kurtuluş yolu ikiye ayrılmıştır. Hıristiyanlık harici dini sistemlerin olağan, Hıristiyanlığın ise, olağanüstü bir kurtuluş yolu olduğu iddia edilmiştir (Aydın, 2002: ss. 104-106).

Çoğulcu yaklaşım ise, Hıristiyanlığın en doğru kurtuluş yolu olduğunu kabul etmekle birlikte diğer dini sistemlerin de kendilerine bağlı olanlar için kurtuluş yolu olabileceklerini onaylar. John Hick ve Paul Knitter'in önde gelen temsilcileri oldukları bu yaklaşım, kurtuluşun temeline Tanrı'yı yerleştirmiştir. Paralelizm adı da verilen bu yaklaşıma göre, tüm dinler insanı Tanrı'ya ve doğru bir yaşama ulaştırmayı hedef edinmişler ise, her bir inanç sistemi insanı gerçeğe ulaştıracak bir kurtuluş yolu olabilir (Adam, 1998: 358. Ayrıca bkz. Knitter, 1990; Yazoğlu-Aydeniz, 2006; Yazoğlu, 2007; Adler, 2014).

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

Hıristiyan doktrinlerine yeni bir bakış açısı getiren Hick, Hıristiyanlık dâhil tüm dini sistemleri Tanrı merkezli olarak yeniden tanımlamanın gerekliliğine işaret etmiştir. İsa'yı ikinci plana alarak Tanrı'yı merkeze yerleştiren bu teorisine Hick, "*Hıristiyan Dinler Teolojisinde Kopernik Devrimi*" adını vermiştir. Hick bu adı astronomideki, Dünya'yı kâinatın merkezi olarak gören Batlamyus dogmasından Dünya ile birlikte bütün gezegenlerin Güneş etrafında döndüğü fikrine geçiş şeklindeki Kopernik görüşünden almıştır. Buna göre Hick, Hıristiyan teolojisinin de İsa'yı ve kiliseyi merkeze alan klasik görüşten, tüm inanç sistemlerinin ortak noktası olan Tanrı'yı merkeze alan bir anlayışa geçişi sağlayacak Kopernik hareketine ihtiyaç duyduğunu savunmuştur (Aydın, 2002: ss. 100-101). Bu bir noktada Hıristiyanlığın evrenselliği ve yine Hıristiyanlığın tüm insanlığın kurtuluşunu gerçekleştirme misyonu yolunda önemli bir adım olarak görülmüştür. Bu bağlamda Kuveykır öğretisi de bireysel kurtuluşla birlikte evrensel kurtuluşu hedefleyen fikirler beyan etmiştir.

Tanrı'nın merkeze alındığı bu yeni yaklaşımlar, genel anlamda dinlerin birbirine olan bakışına olumlu bir katkıda bulunmakla birlikte realite olarak uygulanabilirliği özellikle belli bir ayin-ibadet sistemine sahip olan dinler bağlamında pek makul görülmemiştir.* Bununla birlikte Katolik ve Protestan teologlar tarafından geliştirilen bu yeni yorumlar, Kuveykır düşüncesinde kendisine yer bulmuştur. Diğer inanç sistemlerine ait kurtarıcı figürlerin de İsa gibi kurtarıcı kabul edilmesi sonucunu doğuran bu yeni yaklaşımlar, Kuveykır tarafından Kuveykır inancının tüm inanç sistemleri içine girişini destekleyici akımlar olarak değerlendirilmiştir.

Russell Brain, Fox'un, *İç Işığın* her zaman ve tüm insanlar için erişilebilir olduğu iddiasına dikkat çekmiştir. Brain ayrıca Fox'un, bireylerin *İç Işığı* kalplerine aldığı diğer insanlarla birlik içinde olmanın sevincini yaşayacaklarına yönelik vurgusunu da dile getirmiştir. (Brain, 1944: 72). Dolayısıyla Kuveykır, Tanrı'dan gelen ilahi mesajın evrenselliğini ve farklı dini yapı bağlularına kendi şartlarına göre hitap ettiğini savunmuşlardır (Hick, 2002: 151). Zira Kuveykır, İsa Mesih'in kurtarıcılığına inanma esas olmakla birlikte, İsa Mesih dışındaki diğer tüm kurtarıcı figürlerin de ikincil derecede kurtarıcılar kabul edilmesiyle tüm insanlığın kurtuluşu, diğer bir deyişle Kuveykır öğretisi çerçevesindeki İsa öğretisinin tüm dünyaya yayılması da nihai hedef kabul edilmiştir.

* Dinler arası diyalog bağlamında önemli bir adım gibi görülen bu yaklaşım, Muhammed'in son peygamber, Kur'an'ın Allah'ın eşsiz kelamı olduğu konuları başta olmak üzere tüm inanç esaslarının literal değil metaforik anlamda değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır. Bir taraftan gayet olumlu bir adım şeklinde görülen bu yenilikçi akımlar yoluyla tüm inanç sistemleriyle Tanrı merkezinde buluşma hedeflenirken, diğer taraftan inanç sistemlerinden ibadetlerin (uygulama, ritüel vs.) ayrıştırılmasıyla içi boş bir inanç sisteminin hedeflendiği iddia edilmiştir. (Ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, 2002: ss. 174-175).

5. SONUÇ

Reform hareketinin bir sonucu olarak, XVII. yüzyılda Protestanlığa bağlı bir grup olarak ortaya çıkan Kuveykırlar, esas olarak genel Hıristiyanlık anlayışındaki tarihsel İsa'yı ve onun tanrısallığını kabul etmişlerdir. Kuveykırların bu hususta diğer Hıristiyan gruplardan ayrıldığı nokta ise, mistik bir çerçeveye yerleştirdikleri öğretilerinde İsa'yı aşırı ruhanileştirmeleri olmuştur.

Hıristiyan teolojisinde Teslis'in ikinci unsuru kabul edilen İsa'nın âlemin yaratılışı esnasında Tanrı ile birlikte olduğuna inanılması onun tanrısallığının işareti olarak görülmüştür. İnsan bedeninde dünyaya gelerek çarmıhta tüm insanlığın günahı için ölüme razı olması ve ardından dirilerek göğe yükselmesi de yine tanrısallığının delili sayılmıştır. Hıristiyanlık inancındaki bu kabuller Kuveykırlar tarafından da kabul edilmiştir. Dolayısıyla genel Hıristiyanlık inancında olduğu üzere İsa'nın tek kurtuluş yolu olduğu Kuveykır öğretisi tarafından da benimsenmiştir.

Fox'a göre kurtuluş, kiliseye veya Kutsal Kitaba bağlı değil bireyin kalbinde ortaya çıkacak olan Mesih ışığına bağlı görülmüştür. Başlangıçtan beri öğretilerine hâkim olan *İç Işık* doktrini XX. yüzyıla ulaşıldığında artık Kuveykır öğretisinin temel doktrini kabul edilmiştir. Bu doktrine göre, kişiyi Tanrı'ya ulaştıracak olan gerçek arabulucu İsa Mesih'tir. Kişi ne zaman Mesih ışığıyla kalbindeki uyanışı gerçekleştirirse sonsuz yaşama kavuşacaktır. *İç Işık* doktrini başlangıçtan günümüze kadar değişmeden gelen Kuveykırların kök doktrini olarak görülmekle birlikte, kurtuluş doktrini tarihsel süreçte değişime uğramıştır. Fox'un kendi döneminde öğretilerini tüm insanlara yayma gayesiyle evrensellik fikrini açıklamasına rağmen XIX. yüzyılın sonlarına doğru Kuveykırlarda bu bakış açısı hâkim olmaya başlamıştır. Zira başlangıçta kendilerini kurtuluşu sağlayacak tek gerçek kilise şeklinde tanımlayan Kuveykırlar, 1850'li yıllardan sonra gerçek kilisenin bir parçası olarak görmeye doğru bir geçiş yaşamışlardır. Böylece kurtuluş yelpazesini genişleten Kuveykır düşüncesinde evrensellik fikri ön plana çıkmıştır.

Hıristiyan dünyasındaki geleneksel İsa anlayışı XX. yüzyıla geçişle birlikte farklı bakış açılarına kapı aralamıştır. Hick, Knitter ve Gillis gibi bazı yenilikçi düşünceye sahip teologlar artık dışlayıcı İsa anlayışından çoğulcu İsa anlayışına geçilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu bakış açısına göre, İsa yanında diğer dini sistemlerin kurtarıcıları da İsa gibi kurtarıcı kabul edilmiştir. Çoğulcu ve kapsayıcı İsa anlayışlarını yansıtan yenilikçi yaklaşımlar, Kuveykır öğretisindeki evrensellik düşüncesini güçlendirmiştir. Bununla birlikte Kuveykırlar, çoğulcu yaklaşımdan ziyade kapsayıcı İsa anlayışını daha çok benimsemişlerdir. Zira bu anlayış çerçevesinde, İsa'nın tanrısallığı ve evrenselliği ile tüm insanlığı aydınlatıcı fonksiyonu gereği İsa Güneş, diğer dinlerin kurtarıcıları ise ışığını Güneş'ten alan yıldızlar misali insanları manevi olarak aydınlatacak rehberler şeklinde kabul edilmiştir.

KAYNAKLAR

- Adam, Baki. (1998). Hıristiyanlık. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 17, 328-372. ss.). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Adler, Mortimer J. (2014). *Dinde Hakikat, Dinlerin Çokluğu ve Birliği*. (Çev. Ruhattin Yazoğlu - Hüsnü Aydeniz). İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Anderson, Paul N. (1994). *On Following Jesus, Faculty Publications – Collage Of Christian Studies*. USA.
- Aydın, Fuat. (2011). *Pavlus Hıristiyanlığına Giriş*. Ankara: Kalkan Matbaacılık.
- Aydın, Mahmut. (2002). *İsa Tanrı Mı? İnsan Mı?*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Aydın, Mahmut. (2021). *Hıristiyanlık - Tarih, İnanç ve Uygulama*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Aydın, Mehmet. (2005). *Ansiklopedik Dinler Sözlüğü*, Konya: Din Bilimleri Yayınları.
- Aydın, Mahmut. (2000). Yahudi Bir Peygamberden Gentile Tanrıya: İsa'nın Tanrısallaştırılma Süreci. *İslamiyat Üç Aylık Araştırma Dergisi, İsa (as) Anısına*, III(4), 47-74. Ankara.
- Anderson, Paul N. (2015). *On Seeking The Truth (And Being Found By It) – A Christocentric Double Search*. (Chapter 11 Of Befriending Truth: Quaker Perspectives, 182-195. ss.). Newberg: George Fox University.
- Benson, Lewis. (1974). George Fox's Teaching About Christ. *Quaker Religious Thought* içinde (Vol: 39, Article: 3, 20-45. ss.). Newberg: George Fox University.
- Birkel, Michael. (2004). Rufus Matthew Jones, *The Encyclopedia of Protestantism*. Hans J. Hillerbrand (Ed.) içinde (Volume 2, 924-925. ss.). New York: Routledge.
- Barbour, Hugh. (1964). *The Quakers in Puritan England*. Yale University.
- Barclay, Robert. (1848). *An Apology For The True Christian Divinity; Being An Explanation And Vindication Of The Principles And Doctrines Of The People Called Quakers*. Philadelphia.
- Bayrakdar, Mehmet. (2016). *Üç Dinin Tarihi Yahudilik, Hıristiyanlık, İslam*, İstanbul: Say Yayınları.
- Beck, William. (1877). *Six Lectures On George Fox And His Times*. London: Bareett Sons And Co., Printers.
- Birkel, Michael and Vandenbark, Marie. (2019) "Meeting": The Mystical Legacy Of George Fox. Quakers And Mysticism, Comparative And Syncretic Approaches To Spirituality. Jon R. Kershner. Palgrave Macmillan (Ed.).
- Brain, W. Russell. (1944). *Man, Society And Religion: An Essay In Bridge- Building*. London: Swarthmore Lectur.
- Budge, Jane. (1934). *Glimpses of George Fox and his Friends*. London: S. W. Partridge & Co.
- Cantor, Geoffrey. (2005). *Quakers, Jews And Science*. United Kingdom: Oxford University Press.
- Clarkson, Thomas. (1806). *A Portraiture Of Quakerism I-II*. New York.
- Comford, William Wistar. (1949). *Quakers In The Modern World*. New York: The Macmillan Company.
- Creasey, Maurice A. (1967). The Christ of History and of Experience. *The Shrewsbury Lecture*. New Jersey. United Kingdom.
- Cunningham, John. (1868). *The Quakers From Their Origin Till The Present Time: An Enternational History*. Edinburgh: John Menzies & Co. London: Hamilton, Adams & Co.
- Creasey, Maurice A. (1959). The Quaker Interpretation of the Significance of Christ. *Quaker Religious Thought* içinde (Vol. 2, 2-15. ss.). United States.
- Dandelion, Pink. (2008). *The Quakers: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Duygu, Zafer. (2017). *Hıristiyanlık ve İmparatorluk*. İstanbul: Divan Kitap.
- Eroğlu, Ahmet Hikmet. (2015). Hıristiyanlık. B. Adam (Ed.). *Dinler Tarihi El Kitabı* içinde (134-198. ss.). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Faith And Practice Of Western Yearly Meeting Of Friends Church*, (2005).
- Forrest, David W. (1901). *The Christ Of History And Of Experience, The Third Series Of Kerr Lectures*. New York: Charles Scribner's Sons.

...

(akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

- Fox, George. (1952). A Revised Edition by Nickalls, John L. With an Epilogue by Cadbury, Henry J. And an Introduction by Nuttall, Geoffrey F. *The Journal of George Fox*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gündüz, Şinasi. (2004). *Pavlus Hıristiyanlığın Mimarı*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Gündüz, Şinasi. (2017). *Din ve İnanç Sözlüğü*, İstanbul: Vadi Yayınları.
- Gündüz, Şinasi. (2019). Hıristiyanlık. *Dünya Dinleri içinde* (104-158. ss.). İstanbul: MilelNihal Yayınları.
- Hinds, Hilary. (2011). George Fox And Early Quaker Culture. *The Seventeenth Century içinde* (87-89. ss.). Manchester: Manchester University Press.
- Hallowell, Richard Price. (1870). *The Quakers In New England*. Philadelphia: Merrihew- Son Printers.
- Hancock, Thomas. (1859). *Decline Of The Society Of Friends*, London: Smith, Elder And Co. 65, Cornhill.
- Hick, John - Knitter, Paul F., (1998). *The Myth of Christian Uniqueness. Toward a Pluralistic Theology of Religions*, Seventh Printing February. New York: Maryknoll.
- Hick, John. (1995). *The Rainbow Of Faiths*, London: SCM Press.
- Hick, John. (2002). *İnançların Gökkuşağı- Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar*. (Çev. Mahmut Aydın). Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Holland, Rupert S. (1915). *William Penn*, New York: Macmillan Company.
- Janney, Samuel M. (1853). *The Life of George Fox; With Dissertations On His Views Concerning The Doctrines, Testimonies, And Discipline Of The Christian Church*, Philadelphia: Lippincott, Grambo & Co.
- Jones, Rufus M. (1950). *The Faith And Practice Of The Quakers*, London: Methuen & Co. Ltd. New York: George H. Doran Company.
- Kershner, Jon R. (2019). Quaker Engagements With Mysticism. *Quakers And Mysticism, Comparative And Syncretic Approaches To Spirituality içinde* (1-23. ss.). Palgrave Macmillan.
- Knitter, Paul F. (1990). Interreligious Dialogue: What? Why? How?. *Death Or Dialogue: From The Age Of Monologue To The Age Of Dialogue*. London: SCM Press.
- Kurt, Ali Osman. Aykıt, Dursun Ali. (2019). *Dinler Tarihi*. Ankara: Bilimsel Araştırma Yayınları.
- Küng, Hans. Moltmann, Jürgen. (2014). *Dinde Hakikat, Dinlerin Çokluğu ve Birliği* (Çev. Ruhattin Yazoğlu - Hüsnü Aydeniz). İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Kılıç, Sami. (2005). Kuveykılar. *Dini Araştırmalar*, (8(23), 219-228.). Ankara.
- Marsh, Josiah. (1881). *A Popular Life Of George Fox, The First Of The Quakers*. Philadelphia: Henry Longstreth.
- Mather, Cotton. (1820). *Magnalia Christi Americana, Or The Ecclesiastical History of New-England*. Vol. I. Hartford: Roberts & Burr Printers.
- Matthews, Gareth B. (2005). *Augustine*, USA, UK and Australia: Blackwell Publishing.
- Michel, Thomas. (2012). *Hristiyan Tanrı Bilimine Giriş*. İstanbul: Sak Yayıncılık.
- Moore, Rosemary. (2000). *The Light in Their Consciences: Early Quakers in Britain, 1646-1666*. Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press.
- Murray, Ruth S. (1880). *Valiant For The Truth; Or Some Memorials Of George Fox And The Early Friends*. Cambridge: Riverside Press.
- Pennington, Isaac. (1667). *To Friends Of Both The Chalfonts*, Vol 2. London.
- Roberts, Arthur O. (1954). *George Fox's Concept Of The Church*. Boston University.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem. (2002). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Schaff, Philip. (1952). George Fox, *The New Schaff-Herzog Encyclopedia Of Religious Knowledge*, Vol. IV Draeseke-Goa. (Ed. Samuel Macauley Jackson), Michigan.
- Tarakçı, Muhammed. (2006). *St. Thomas Aquinas*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Tuke, Henry. (1819). *The Principles of Religion, As Professed By The Society of Christians, Usually Called Quakers, Written For The Instruction of Their Youth, And For The Information of*

... (akademik, hakemli, indexli, uluslararası dergi)

- Strangers*. The Seventh Edition. York: Printed for W. Alexander and Sold by Hix: Darton, Harvey and Co. and W. Phillips. London: And M. M. And E. Webb, Bristol.
- Tuke, Henry. (1828). *The Faith Of The People Called Quakers, In Our Lord And Saviour Jesus Christ, Set Forth In Various Extract From Their Writings*. The Third York Edition. Philedelphia: S. W. Conrad Printer.
- Turner, Frederick Storrs. (1911). *The Quakers A Study Historical And Critical*. London: Swan Sonnenschein.
- Tümer, Günay and Küçük, Abdurrahman. (1993). *Dinler Tarihi*, Ankara: Ocak Yayınları.
- Watson, John Selby.(1860). *The Life of George Fox, The Founder Of The Quakers*, London: Saunders, Otley and Co.
- Werner, Martin. (2016). *Hiristiyanlığın İnanç Esaslarının Doğuşu*, Tercüme ve Düzenleme: Ekrem Sarıkçioğlu. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Yazoğlu, Ruhattin - Aydeniz, Hüsnü. (2006). *Dini Çoğulculuk John Hick'in Düşünceleri Etrafında Tartışmalar*. İstanbul: İz Yayıncılık.
- Yazoğlu, Ruhattin. (2007). *Dini Çoğulculuk Sorunu - John Hick Üzerine Bir Araştırma*, İstanbul: İz Yayıncılık.

Web Kaynaklar

- Bishop, George. (1665). *The Vindication Of The Principles And Practices Of The People Called Quakers*. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A28250.0001.001?rgn=main;view=fulltext>, (21.02.2022)
- Encyclopaedia Britannica; (2022, 25 Ocak) <https://www.britannica.com/biography/Rufus-Matthew-Jones>.
- Fox, George. (1654). *Saul's Errand to Damascus*. <https://books.google.com>.
- Fox, George. (1669). *Canons And Institutions*. Londra: Anna Dom. <https://quod.lib.umich.edu/e/eebo2/A40127.0001.001?rgn=main;view=fulltext>. (23.02.2022)
- Fox, George. (1676). *To All Who Claim to Be Christians: To all the Kings, Princes, and Governors in the whole world: And all who profess themselves Christians, and others, to read and consider. This was upon me from the Lord to write unto you*. www.biblesnet.com - Online Christian Library. (23.02.2022)
- Fox, George. (1689). *Concerning The Antiquity Of The People Of God, Called Quakers Their Worship, Their Mother, New And Heavenly Jerusalem, Their Faith, And Who Is The Author And Finisher Of It ... The Church Of Christ's Prayer, And In What, Their Cross, And Their Baptism*. <https://www.proquest.com/books/concerning-antiquity-people-god-called-quakers/docview/2240950440/se-2?accountid=15927>, (23.02.2022)
- Smith, William. (1665). *A New Catechism*. Notingham. <https://quod.lib.umich.edu/cgi/t/text/text-idx?c=eebo;idno=A60644.0001.001>. (23.02.2022)

Çatışma Beyanı: Makalenin yazarı bu çalışma ile ilgili taraf olabilecek herhangi bir kişi ya da finansal ilişkileri bulunmadığını dolayısıyla herhangi bir çıkar çatışmasının olmadığını beyan eder.

Destek ve Teşekkür: Çalışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan destek alınmamıştır.

Katkı Oranı Beyanı: Yazarlar araştırmaya eşit oranda katkı yapmıştır.

Etik Kurul İzni: Bu araştırma etik kurul izninden muaftır.